

УДК 94 (477)

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ МІСТА ТА СЕЛА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННЯ**Свгеній БИБА***Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти**Інституту історичної освіти,**вул. Єрванська, 27, кв. 53. 03087, м. Київ, Україна,**e-mail: hoi12365@gmail.com**DOI: 10.15330/gal.32.24-32**ORCID: 0000-0002-6286-538X*

У статті висвітлено спробу розглянути та узагальнити питання матеріального забезпечення інтелігенції. У статті подається загальна характеристика матеріально-побутового забезпечення інтелігенції у другій половині XIX ст. З'ясовано, що рівень матеріального забезпечення інтелігенції залежав від роду діяльності та фаху. Розглянуто основні та додаткові витрати представників інтелігенції. Встановлено, що разом зі становленням ринкової моделі економіки та її модернізації в умовах доби "Великих реформ" матеріальний добробут представників інтелігенції українських губерній Російської імперії значно поліпшився, що виявлялося у зростанні оплати праці представників розумових професій, у розширенні раціону харчування, більшій доступності якісного та дорогого одягу, взуття.

Ключові слова: матеріальне забезпечення інтелігенції, доходи інтелігенції, витрати інтелігенції, повсякденне життя інтелігенції, різночинна інтелігенція.

XIX століття – епоха національно-культурного відродження, пов'язаного з новим поколінням українських діячів, які за походженням були, як вихідцями з козацької старшини, так і вихідцями з "низького стану" й були представниками нової соціальної верстви – різночинної інтелігенції, більшість представників якої за своїм фахом були вченими, педагогами, лікарями, інженерами, літераторами, юристами. Діяльність цієї нової соціальної верстви українського суспільства у галузі української культури носила фаховий характер, а не характер своєрідного захоплення.

Проблема матеріально-побутового забезпечення інтелігенції має важливе значення у процесі дослідження повсякденного життя, оскільки вона впливає не лише на відображення побутового аспекту життя інтелігенції, а й на якість ретрансляції отриманих нею знань, цінностей та ідеалів.

Історіографія питання матеріально-побутових аспектів життя інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. представлена дослідженнями таких науковців: О. Драч¹, О. Ілюха², Г. Касьянов³, І. Коляда⁴, В. Лейкіна-Свірська⁵, В. Молчанов^{6, 7}, Г. Петровський⁸, І. Сучков⁹, Н. Шип¹⁰, І. Яременко¹¹.

¹ Драч О. Початкова освіта у Черкаському повіті Київської губернії в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.). *Черкащина в контексті історії України: матеріали Першої науково-краснознавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської обл.* Черкаси: Ваш Дім, 2004.

² Ілюха О. Сельский учитель в Олонецкой губернии: труд и социальный облик. *Из истории русской интеллигенции: сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской.* Санкт-Петербург, 2003. С. 426–443.

³ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. Київ, 1993. 176 с.

⁴ Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України, 2010. 400 с.

⁵ Лейкіна-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. Москва, 1981. 285 с.

Науковою новизною нашого дослідження є спроба на основі аналізу нових архівних джерел висвітлити й узагальнити інформацію про джерела офіційних та додаткових доходів представників різночинної інтелігенції в місті та селі українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Метою дослідження є спроба розглянути матеріально-побутові аспекти повсякденного життя міської та сільської інтелігенції українських губерній у складі Російської імперії упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Матеріальне забезпечення міської та сільської інтелігенції здебільшого залежало від роду діяльності та фаху. Так, науково-педагогічна інтелігенція у “Табелі про ранги” була офіційно віднесена до державних службовців – чиновників – за “Статутом Академії наук” й “Статутом університетів Росії” (1803, 1804)¹². На початок XX ст. матеріальне забезпечення осіб, зайнятих розумовою працею у кілька разів перевищували доходи осіб, зайнятих фізичною працею. Так, земські лікарі отримували 1,5 тис. руб., рядові інженери отримували до 2 тис. руб., викладачі (учителі) середніх шкіл – від 900 до 2,5 тис. руб., актори – 1,2–1,8 тис. руб., викладачі в університетах – 3–5 тис. руб. адвокати – від 2 до 10 тис. руб. Доходи творчих професій (літератори, художники, актори) залежали від їх популярності й таланту та могли сягати до 12 тис. руб.¹³.

Серед високооплачуваної категорії населення варто виділити професорів вищої школи їхнє матеріально-фінансове забезпечення яких згідно із “Загальним статутом імператорських Російських університетів” (1863 р.) виглядало таким чином: ординарний професор отримував 3000 руб. в рік, екстраординарний – 2000, доцент – 1200 (плюс “квартирні” й “харчові”). Варто відзначити, що окрім посадової платні, викладачі отримували гонорари, розмір яких залежав не від якості та кількості витраченої праці, а від кількості слухачів (студентів). Аналіз джерел дозволяє стверджувати, що на деяких факультетах різних університетів, де навчалося більше студентів, розміри гонорару були більшими. Забезпечували такі гонорари студенти, які сплачували кошти за слухання лекцій, а його розмір встановлювала спеціальна комісія. Так, комісія, створена у 1897 р. радою Харківського університету, підвела підсумки піврічних видатків на гонорари та відзначила, що найбільші гонорари за пів року отримували професори юридичного факультету (421 руб.). Викладачі інших факультетів мали такі гонорари: медичний факультет – 396 руб., фізико-математичний – 230 руб., історико-філологічний – лише 26 руб. (один з найнижчих показників). Приват-доценти юридичного факультету отримували гонорар у розмірі 124 руб., а їх колеги історико-філологічного факультету – 15 руб. Члени комісії К. Андреев, Д. Багалій, І. Міклашевський, М. Сумцов запропонували скасувати систему гонорарів й підвищити натомість професорські оклади¹⁴.

Ситуація із оплатою праці та доходами викладачів в гімназіях та реальних училищ дещо відрізнялася від професорської. Головною основою нарахування заробітної платні був фіксований оклад за 12 уроків на тиждень, поурочної винагороди, за понаднормову кількість уроків,

⁶ Молчанов В. Життєвий рівень населення України за часів П. Куліша. *Волинські історичні записки. Збірник наукових статей*. 2009. Т. 3. С. 12–26.

⁷ Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 247–267.

⁸ Петровський Г. 3 революційного минулого. Москва, 1958. 210 с.

⁹ Сучков И. Социальный и духовный облик учителя России на рубеже XIX–XX вв. *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 65–73.

¹⁰ Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.) : историко-социологический очерк. Киев, 1991. 172 с.

¹¹ Яременко І. Земське вчителство України напередодні та в період першої світової війни: правовий статус, соціальний авторитет та оплата праці. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Збірник наукових праць*. № 23. Київ, 2014. С. 255–267.

¹² Марголис Ю. Д., Тишкин Г. А. Отчизне на пользу, а россиянам во славу: Из истории университетского образования в Петербурге в XVIII– начале XIX в. Ленинград, 1988. С. 193.

¹³ Соколов К. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2007. С. 374.

¹⁴ Записки императорского Харьковского университета 1898 г. Харьков, 1898. Кн. 1. С. 10.

яка була дещо нижчою від фіксованої, а також винагороди за виконання додаткових обов'язків. Так, вчителі гімназій та реальних училищ, в залежності від терміну служби, поділялися на категорії, за якими їм отримували річні оклади. Так, до 1-го розряду відносились чотири вчителі, які отримували 750 руб. окладу, до 2-го – п'ять вчителів (900 руб.), до 3-го та 1-го відносились лише по одному вчителю, які отримували 1250 та 1500 руб. відповідно¹⁵. На початку своєї служби вчитель отримував 1-ий розряд, а отримання чергового розряду залежало від наявності вакансії. Зазвичай вчителі працювали без будь-якої надії на те, що їх переведуть до наступного щаблю, тому вони вимагали фіксованих критерій та встановлених строків служби, по закінченню яких підвищувалася їх платня¹⁶. Окрім посадових окладів, як зазначає Ігор Зубков, вчителі російської, латинської та грецької мов, згідно статутів гімназій та прогімназій отримували виплати за “исправление” ими письменных “ученических упражнений”: не менше 100 руб. на рік кожному вчителю гімназії, 300 руб. в рік на усіх вчителів 6-класних гімназій і 180 руб. у 4-класних прогімназіях¹⁷.

На першому році служби в державних навчальних закладах учителі отримували підйомні кошти в розмірі 1/3 їх річного окладу, які видавалися при умові подальшої служби протягом не менше трьох років¹⁸.

22 грудня 1903 р. вчителям середніх навчальних закладів було встановлене невелике так зване додаткове утримання, яке зазвичай розподілялося поміж вчителями, що потребували матеріальної підтримки. Згодом, у 1907 р. через нарікання вчителів, які такого утримання не отримували, його розміри було зафіксовано: до окладу вчителів, які працювали менше 10 років додавалося 90 руб. надбавки, а тим, хто пропрацював 10–15 років – 180 руб., відповідно 15–25 років – 360 руб. Потреба в збільшенні окладів заробітної платні, резюмує дослідник І. Зубков, стала більш відчутною після подій першої Російської демократичної революції (1905–1907 рр.), що супроводжувалися різким зростанням цін¹⁹.

На недостатнє фінансування вчителів звертає увагу з'їзд народних вчителів у Новгороді (1882 р.), на якому було затверджено мінімальний бюджет витрат сільського вчителя. Так, щоб проживати на 45 коп./день, оплачувати прислугі по 2 руб./місяць, витрачати на одяг та взуття 70 руб./рік, мати газету за 9 руб. та на 3 руб. книг в рік, поїхати на батьківщину за 15 руб. і т. д., заледве вистачало 380 руб./рік²⁰.

У 1898 р. міністерство народної освіти звітувало, що через недостатнє фінансування вчителі були змушені брати непосильну кількість уроків. У той же час комітет міністерства розробив пропозицію щодо покращення матеріального забезпечення вчителів, яким передбачалося підвищити ставку за перший рік роботи до 1,2 тис. руб. а також встановити річні надбавки у розмірі 20% від цієї ж ставки. Таким чином, через 25 років служби вчителі мали отримувати 2,16 тис. руб. Проте, попечителі навчальних округів хоч і визнавали необхідність підвищення матеріального забезпечення, але їх погляди з приводу розміру посадового окладу різнилися²¹. Спеціальна комісія Педагогічного товариства при Московському університеті запропонувала встановити першочергову ставку розміром 1,6 тис. руб., а максимальну – 3,3 тис. руб., що було передбачено Статутом чоловічих гімназій 1871 р. Згодом питання про підвищення матеріального забезпечення учителів, яке детально розглядалося протягом 1899–1900 рр., було відкладено на невизначений термін²².

¹⁵ Зубков И. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916. Москва : Новый хронограф, 2010. С. 270.

¹⁶ Там само. С. 270.

¹⁷ Там само. С. 272.

¹⁸ Там само. С. 273–274.

¹⁹ Там само. С. 275–276.

²⁰ Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. Москва, 1981. С. 169.

²¹ Зубков И. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916... С. 279.

²² Там само. С. 280.

Окрім офіційної заробітної платні вчителі давали приватні уроки, або ж, у деяких випадках, займалися поборами та корупцією у своєму навчальному закладі. Зазвичай, послугами вчителів користувалися діти заможних сімей, а іншим додаткові уроки давали студенти або ж учні старших класів. Досить часто додаткові заняття у своїх вчителів брали, навіть, учні які добре навчалися. Вартість одного заняття складала від 3 до 5 руб., а в окремих випадках і до 10 руб. Популярність приватних занять зростала у другому півріччі, перед складанням учнями річних випускних або перевідних іспитів. У такий період вчителі могли заробляти до 100 руб. у місяць, що було майже рівнозначним їхньому посадовому окладу. Досить часто приватні уроки (репетиторство) межувало з фактами поборів та корупції, а учні та їх батьки нерідко розглядали приватні уроки як певний хабар вчителю²³. Показовим у цьому контексті є приклад: “лінивий та нездібний учень старшого класу, син дуже заможного фабриканта, бере упродовж двох років уроки у викладача свого класу (по 5 руб. за урок) і, не маючи належних знань, починає отримувати загалом задовільні оцінки й закінчує курс. У таких випадках учні говорять відкрито: “Петров буде брати уроки у Івана Павловича і перейде”²⁴.

Представники медичної інтелігенції, які працювали в містах та повітах в середньому у 60-х рр. XIX ст. отримували близько 17 руб. в місяць. Праця медперсоналу лікарень оплачувалась значно більше: старший лікар отримував 500 руб. в місяць (не враховуючи “квартирних” коштів), ординатор – 443 руб., з яких: 257 руб. – ставка, 86 руб. – “квартирні” й 100 руб. – “розїзді”²⁵. Досить високого рівня було матеріальне забезпечення інженерно-технічної інтелігенції, яке виглядало таким чином: у 90-ті рр. XIX ст. посадовий оклад інженера зі стажем становив від 2 до 4 тис. руб. на рік²⁶.

Щодо творчої інтелігенції, то їх матеріальне життя залежало не лише від фіксованого гонорару, а й від прибутку з реалізації “продукту” її творчої діяльності. Так, літератори отримували гонорар за кожен друкований сторінку своїх творів. М. Костомаров за наукові статті отримував плату в розмірі 75–80 руб. за сторінку. М. Коцюбинський за повість “Дорогою ціною” отримав 160 р. (по 40 р. за ст.), Б. Грінченко за повість “Под тихими вербами” отримав 570 р. (по 40 р. за ст.), Марко Вовчок за твір “Чортова пригода” отримала 40 р. (по 2,5 р. за ст.)²⁷. Відомі літературні діячі XIX–XX ст., отримували значно більші гонорари. Так, Л. Толстой за твір “Війна і мир” отримав 300 руб. за один друкований лист, П. Боборикін – 300 руб., О. Островський – 150–174 руб., М. Салтиков-Шчедрін – 100–125 руб.²⁸. Варто зазначити, що досить часто видавці замість гонорару віддавали частину тиражу з метою його самореалізації митцем²⁹.

Більшість інтелігенції, як наукової, так і творчої, займалися видавничою справою. Сучасний український дослідник В. Молчанов, опираючись на “Переписку С. Ходецкого с книжными магазинами Д. Кожанчикова, А. Смирдина, И. Глазунова, Салаева и др. о продаже его книги “Уроки естественной истории для учащихся девиц и юношества, письмо художника Петрова об издании атласа для нее и др. материалы. 1859–1861 гг.”, подає “Расходы по изданию “Уроков естественной истории””, які здійснювалися в м. Києві: “5-го сентября дано смотрителю Шпрангеру для покупки в лавке Кочубея стоп бумаги по 5 руб. стопа 120 руб.; 15 сентября дано наборщику 1 руб.; 7 октября дано наборщику 1 руб.; 25 октября дано наборщику 1 руб.; 30 октября дано типографскому мальчику 15 к.; 8 ноября дано наборщикам 2 руб.; 4 декабря дано Шпрангеру еще на 2 стопы бумаги 10 руб.; 22 декабря дано наборщикам 3 руб.; Типографским мальчикам на новый год 40 коп.; 15 января остальным наборщикам

²³ Зубков И. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916... С. 286.

²⁴ Там само. С. 286–287.

²⁵ Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.) : историко-социологический очерк. Киев, 1991. С. 71.

²⁶ Там само. С. 115.

²⁷ Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ) Ф. 2. Оп. 3. Спр. № 41594159 : Рахунки на гроші преміальні за Історію Малоросії та ін. Арк. 1.

²⁸ Соколов К. Российская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2007. С. 376–377.

²⁹ Там само. С. 377.

согласно обещания 1 руб. 50 коп.; На водку палитурщику и извозчику за доставку книг 1 руб. 40 коп.; Уплочено в типографи 198 руб. 67,5 коп.; Всего расходов по типографии 340 руб. 12,5 коп.; (Общин расходы) Печатание 240 руб. 12,5 коп.; Пересылка 61 руб. 3 коп.15; Мелочи 9 р. 64 коп.; Всего 418 р. 36,5 коп.; Еще 7 р. 57 коп.; Всего продано 510 экз. Виручено 776 руб. 65 коп.; 358 р. 28,5 коп.³⁰».

В особистому архіві В. Антоновича збереглися рахунки на видання та реалізацію його праць. Так, «Рахунок В. Антоновичу від 14 березня 1885 р.» на видання «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России т. 1» зазначається: «За набор и печать 20 ¼ листа (по 14 р. за лист) – 311 р. 50 к.; за брошировку – 25 р.; за сорочку – 24 р.; за добавленную бумагу – 13 р. 50 к.; гербовая марка Цензору – 60 к.; итого – 374 р. 60 к.»³¹. Далі В. Антонович подає «Счет расходов на издание»: 9 февраля 1885 на покупку 12 стоп бумаги – 108 р.; 14 марта по счету Федорова за печатание – 374 р. 60 к. 4 перевозка – 1 р. 75 к. Счет экземпляров – 1230. Выдано в цензуру – 12. 15 марта – Оглоблину 100 (уплоч.); 15 марта – Ильницкому 120 (в счет за бумагу); 16 марта – Гавриленку 9 (компенсации); 17 – М. Максимовичу 10 (оплоч.); 11 апр. Оглоблину 100 (уплоч.); 12 – М. Максимовичу 10 (уплоч.); 31 мая – нерозб 10 (уплоч.); 1886 г. 1 марта – Оглоблину 50 (уплоч.); 1 апр. – Семенцеву 15 (уплоч.)³². «Выручка из издания»: «16 марта получено от Оглоблина – 120 р.; 11 апр. от Оглоблина – 120 р.; 12 апр. От Максимовича – 12 р.; 1886 март 1 от Оглоблина – 60 р.; апр. 7 от Максимовича – 12 р.; 14 мая от Семенцева – 3,60 р.; 18 сентября тоже – 8,40 р.»³³.

У своєму «Щоденнику» від 17 лютого 1875 р., О. Кістяківський писав: «Был Симиренко. Вручил 500 р. на издание рукописи: «Права, по которым судится малороссийский народ»³⁴».

Таким чином, у середині XIX ст. книговидання було однією з суттєвих складових прибутків науковців та університетських викладачів, літераторів, що визначав їхній життєвий рівень та вирізняв серед інших представників міської та сільської інтелігенції.

Драматурги, антрепренери та актори, особливо перші актори, отримували пристойні гонорари. Так, видатний діяч українського театру І. Мар'яненко згадував, що на російській сцені перші актори діставали 1000–1200 р. на місяць, а поряд з ними молодим акторам сплачували по 35–40 р.³⁵. І. Мар'яненко, згадуючи про роботу в театрі Садовського, писав: «У театрі Садовського добрий хорист, він же актор на невеликі ролі, одержував 50–60 карбованців, а перші актори 150 карбованців на місяць. Тільки мені та Ліницькій, Садовський платив 175 карбованців»³⁶.

На початку професійної музичної кар'єри М. Лисенко отримував досить пристойні гонорари, про що писав П. Житецький у листі до М. Драгоманова (2 квітня 1872 р.): «Коля Лисенко хапає гроші – у Києві за концерт отримав чистого прибутку 350 крб., недавно повернувся з Ніжина з сотнею карбованців»³⁷.

Аналіз фінансово-матеріального забезпечення життя інтелігенції варто розглядати із врахуванням базових витрат на житло, харчування та одяг. На початку XX ст. ціни на продукти харчування в губерніях Правобережної України виглядали наступним чином: кілограм білого хліба коштував від 0,06 до 0,09 руб., хліб житній – 0,05–0,07 руб., кілограм яловичини – 0,17–0,34 руб., свинина – 0,3–0,32 руб., баранина – 0,2–0,37 руб., гуска – 1,2 руб., курка – 0,45–

³⁰ Молчанов В. Життєвий рівень населення України за часів П. Куліша.... С. 14–15.

³¹ ІР НБУВ. Ф. 2. Оп. 7. Спр. № 30459 : Папери що торкаються виднь творів і продажу їх. Арк. 4.

³² Там само. Арк. 5.

³³ Там само. Арк. 6.

³⁴ Кістяківський О. Ф. Щоденник: 1874–1885 : у 2 т. / упоряд. В. С. Шандра та ін. ; відп. ред. І. Л. Бутич ; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Київ, Українська правнича фундація. Т. 1 : 1874–1879. Київ : Наукова думка, 1994. С. 39.

³⁵ Мар'яненко О. Сцена, актори, ролі. Київ : Мистецтво, 1964. С. 234.

³⁶ Мар'яненко О. І. Минуле українського театру. Київ : Мистецтво, 1953. С. 134.

³⁷ Архів Драгоманова / упоряд. Г. Лазаревський. Варшава, 1938. Т. 1 : Листування Київської Старої громади з М. Драгомановим (1870–1895 pp.). С. 126.

0,85 руб., риба свіжа – 0,75 руб., оселедці (10 одиниць) – 0,5 руб., риба солоня – 0,45 руб., цибуля – 0,02–0,05 руб., молоко (відро) – 1,2 руб., сир – 0,15–0,22 руб., масло вершкове – 0,87–1,27 руб., цукор – 0,26–0,35 руб., чай – 2 руб., локшина – 0,1 руб., сіль – 0,5–0,6 руб., пляшка оцту – 0,06 руб., олія – 0,5 руб., яйця курячі (за сто одиниць) – 2–4 руб., картопля – 0,17–0,4 руб.³⁸

Вартість одягу й взуття залежала від якості та місця виготовлення. Так, одяг у середині XIX ст. мав такі ціни: кожух – 6 руб., свита – 3 руб., білизна – 1 руб., спідня білизна – 0,75 руб., чоботи (1 пара та 1 пара головок) – 1,5 руб., шапка, рукавиці, пояс – 0,55 руб.³⁹

Газета “Киевлянин” у 1897 р. повідомляла, що торговий дім “Котляров и Черноголовкин” реалізує льняну тканину по 30 коп. за аршин та бумагою по 12 коп.⁴⁰ У іншому періодичному виданні “Жизнь и искусство” у 1893 р. повідомлялося про розпродаж у м. Києві білизни до Різдва Христового. Зокрема пропонувалися: сорочки батистові із комірами й манжетами по ціні 1,15 руб., полотняних – 1,5 руб., шкарпетки – 0,65 руб. за півдюжини (шість пар), фуфайки теплі – 0,75 руб.⁴¹ У 1894 р. це ж видання повідомляло про розпродаж у київському “Варшавському” магазині таких речей, як: зимові пальто – 9 руб., осінні – 5 руб., літні – 4,75 руб., миколаївських шинелей – 35 руб., піджачних костюмів – 6,5 руб., штани – 1,4 руб.⁴²

З другої половини XIX ст. зростає мережа залізниць та зростало й використання населенням послуг залізничного транспорту, популярність якого обумовлювалась тим, що він був більш швидким, ефективним і дешевшим порівняно з гужовим. У процесі капіталістичної індустріалізації розширювалася та збільшувалася мережа транспортного сполучення між містами з використанням диліжансів. У другій половині XIX ст. вартість проїзду в диліжансі сполученням Київ–Чернігів у I класі становила 4 руб., у II – 3 руб., а за кожний пуд поклажі треба було платити 50 коп. Аналогічне сполучення було встановлено і м. Києва з м. Житомиром за яким вартість проїзду в I класі складала 3 руб. 50 коп., у II – 2 руб. 50 коп. та за поклажу треба було платити по 40 коп. за 1 пуд. Значною пільгою в диліжансовому сполученні було безкоштовне провезення пуда поклажі на кожний куплений квиток⁴³.

Підрахунок учительських видатків, зроблених директором однієї з гімназій С.-Петербургу базувався на припущеннях, що сім’я типового вчителя складалася із нього самого, непрацюючої дружини, двох синів і двох доньок, із яких останні та один із синів відвідували гімназію, а старший із синів був студентом. Учитель, який користувався посадовою окладом за другим розрядом (900 р.) та викладавший 30 уроків на тиждень, отримував від гімназії 1980 руб. та 1000 руб. – за рахунок приватних уроків. При цьому вчитель витрати на харчування, прислугу, прання та інші господарчі потреби складали 1500 руб., на оплату квартири з опаленням та освітленням до 800 руб., оплату навчання в жіночій гімназії, уроки музики та додаткові заняття з репетитором французької мови для дочок 450 руб., оплату навчання в університеті сина-студента 200 руб. Якщо б син не мав можливості жити з батьками, вчитель мав би сплачувати ще 200 руб. за оренду квартири. Відповідно, на сплату інших обов’язкових та випадкових розходів (“на плаття”, взуття, підручники, ноти, на страхування майна та життя, дачу, медицину та ін.) вчитель мав суму в розмірі 30 р. Отже загальна сума витрат складала 2950 руб.⁴⁴

Письменник М. Бережков у своєму “Щоденнику” занотував: “В заключении дневника старого года приведу несколько цифр моих расходов с конца августа до Нового года, след. [овательно] за 4 ¼ месяца. Всего денег получено 245 рублей, которые: за квартиру – 48 руб. (по 11 руб. в месяц); обеды и кофе – 42 руб. (около 10 руб. в месяц); чай 3 ф. (фунта) – 6; сахар

³⁸ Молчанов В Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в XIX – на початку XX ст... С. 263.

³⁹ Молчанов В Життєвий рівень населення України за часів П. Куліша... С. 23.

⁴⁰ *Киевлянин*. 1897. № 355. С. 6.

⁴¹ *Жизни и искусство*. 1893. № 4. С. 4.

⁴² *Жизни и искусство*. 1894. № 76. С. 6.

⁴³ Молчанов В Життєвий рівень населення України за часів П. Куліша... С. 24.

⁴⁴ Зубков И. Российское учительство: повседневная жизнь преподавателей земских школ, гимназий и реальных училищ. 1870–1916... С. 281.

24 ф. – 4 руб. 44 коп.; свечей стеариновых (14 ф. по 25 коп. и 3 ф. по 24 коп.) – 4 руб. 22 коп.; булки, завтраки и ужины – 17 р.; молоко – 3 руб. 85 коп.; сладости (яблоки, виноград, лимоны, конфеты и пр.) – 13 руб. 16 коп.; баня, стрижка, поммада, вакса, [нерозбірливо], туалет вообще, станки – до 5 руб.; прачке за белье – 5 руб. 41 коп.; кухарке и дворнику – 2 руб. 80 коп.; табак, патрона и сигары – 5 руб. 13 коп.; проезды – 5 руб. 70 коп.; дорога в Москву и за шубу – 15 руб.; переслано домой – 17 руб. (кроме августовской посылки); книги, газеты, фотографии, почтовые марки и канцелярские принадлежности – 25 руб. 41 коп.; на театр, музей, выставку и увольнительную поездку в Кронштадт – около 5 руб.; благотворительность – 2 руб. 45 коп.; полуботинки – 2 руб. 20 коп.; платки – 1 руб.; сахарница и пепельница – 1 руб. 35 коп.”⁴⁵. Далі автор підводить підсумки своїм витратам: “Из предыдущей расч. видно, что собственно в брюхо пошло с лишком на 86 рублей, след. больше чем 1/3 моего капитала”⁴⁶. В іншій частині свого “Щоденника” М. Бережков подає витрати за 9 місяців: “Квартира – 111 руб.; обеды – 88 руб.; завтраки и ужины – 46 руб.; молоко – 10 руб.; чай и сахар – 22 руб. +; свечи 30 ф. – 7 руб. 37 коп.; одежда и обувь – до 50 руб.; прислуга – до 9 руб.; прачке – до 13 руб.; табак – 15 руб.; за проезды – 12 +; сласти – до 22 руб.; баня, стрижки и вообще туалет – до 7 руб.; книги, переплет, [нерозбірливо], марки и канцелярские принадлежности – 3 1/2 руб.; переслано домой около 90 [закреслено] 85 руб.; прочее – 1 руб. 43 коп.. Итак проедено – 166 руб.; на [нерозбірливо] пропито – 22 руб. Квартира с прислугой – 120 руб.; одежда, обувь, курение, проезды, бани и пр. – до 100 руб.”⁴⁷.

Український краєзнавець К. Кушнір-Марченко у своєму “Щоденнику” нотував: “Август 13-го. Неделя. Был в города и взял овса по 46 коп., отосы – 52 коп., замок – 35 коп., деготь – 25 коп., звоник – 15 коп., сахар – 15 коп., хлеб – 10 коп., сливы и яблука – по 5 коп., книга – 20-ка, чернило – 5 коп., бумага – 3 коп.”⁴⁸.

Таким чином, річні витрати на української інтелігенції на обіди та продукти харчування становили 34–40%, на житло витрачалося від 18 до 30%, а на одяг – 5–15%, решта коштів йшла на задоволення робочих та духовно-культурних потреб.

Отже, в умовах становлення ринкової моделі економіки, її модернізації в ході промислового перевороту, обумовлених добою “Великих реформ” упродовж другої половини XIX – початку XX ст. матеріальний добробут та матеріально-побутові умови повсякдення представників різних категорій різночинної інтелігенції українських губерній Російської імперії значно поліпшилися, що виявлялося у зростанні оплати праці представників розумових професій, розширенні раціону харчування, більшій доступності якісного та дорогого одягу, взуття, комфортних видів транспортного міжміського сполучення.

INTELLECTUALS OF THE CITY AND VILLAGES OF UKRAINIAN PROVINCES IN THE RUSSIAN EMPIRE: MATERIAL ASPECTS OF EVERYDAY LIFE

Eugen BYBA

National Pedagogical University of M. P. Drahomanov,
Department of Social Studies and Gender Education
Yerevanska St., 27, Fl. 53, 03087, Kyiv, Ukraine,
e-mail: hoi12365@gmail.com

Summary

The main idea of the article is consider the material aspects of the everyday life of urban and country intellectuals of Ukrainian provinces within the Russian Empire during the second half of the 19-th and early 20-th centuries.

⁴⁵ ІР НБУВ Архів М. Бережкова. Ф. 23. Оп. 1. Спр. № 7 : Щоденник. Т. 1 а : Іюнь 1876 – март 1885 гг. Арк. 9–9 зв.

⁴⁶ Там само. Арк. 9 зв.

⁴⁷ Там само. Арк. 14.

⁴⁸ ІР НБУВ Архів К. Кушніра-Марченко. Ф. 133. Оп. 1. Спр. № 1 : Щоденник. Т. 1 : 1892–1908 рр. Арк. 27 зв.

The scientific novelty of our research is an attempt, based on the analysis of new archival sources, to highlight and synthesize information about the sources of official and additional revenue of intellectuals.

The article gives a general description of material and household support of the intellectuals of the second half of the 19-th century.

It is established that the level of material support of intellectuals depends on the type of activity and specialty. Relatively official and additional incomes of different categories of intellectuals. It was established that the least secure category of intellectuals were provincial doctors and provincial teachers, and the most secure category were representatives of creative professions (writers, painters, actors).

It was determined that the material providing of the creative intellectuals depended not only on the fixed fee and popularity, but also on the profit from the implementation of the produce of its originitive activity.

Considered prices for food and clothing during the 19-th and early 20-th centuries. The basic and additional expenses of representatives of the intellectuals are analyzed. Taking into account the financial and material support of everyday life of intellectuals, the main costs and prices for food and household items are analyzed. It was found that, in addition to constant food and housing costs, the intellectuals spent their money on work and spiritual and cultural needs.

Consideration of the material aspects of the everyday life of the urban and rural intellectuals of the Ukrainian provinces within the Russian Empire during the second half of the 19-th and early 20-th centuries makes it possible to argue that in the conditions of the formation of a market model of the economy, its modernization during the industrial revolution caused by the period of "Great reforms" during the second half of the 19-th and early 20-th centuries material welfare and living conditions of everyday life of representatives of different categories of racist intellectuals of the Ukrainian provinces of the Russian Empire has improved significantly, which was manifested in the growth of remuneration of representatives of mental professions, expanding the diet, greater availability of high-quality and expensive clothes, shoes, comfortable modes of long-distance transport.

Keywords: *material support of intellectuals, incomes of intellectuals, expenses of intellectuals, everyday life of intellectuals, heterogeneous intellectuals.*

REFERENCES

- Arkhiv Drahomanova / uporiad. H. Lazarevskiy. Varshava, 1938. T. 1 : Lystuvannia Kyivskoi Staroi hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.). 446 s. [in Ukrainian].
- Drach O. Pochatkova osvita u Cherkaskomu poviti Kyivskoi hubernii v konteksti zahalnoukrainskykh tendentsii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). *Cherkashchyna v konteksti istorii Ukrainy : Materialy Pershoi naukovo-kraieznavchoi konferentsii Cherkashchyny, prysviachenoj 50-richchju utvorennia Cherkaskoi obl.* Cherkasy : Vash Dim, 2004. [in Ukrainian].
- Zhyzny y yskustvo. 1893. № 4. S. 4.
- Zhyzny y yskustvo. 1894. № 76. S. 6.
- Zapysky ymperatorskoho Kharkovskoho unyversyteta 1898 h. Kharkov, 1898. Kn. 1. [in Russian].
- Zubkov Y. Rossyiskoe uchytelstvo: povsednevnaia zhyzn prepodavatelei zemskykh shkol, hymnazyi y realnykh uchylshch. 1870–1916. Moskva : Novyi khronohraf, 2010. [in Russian].
- Iliukha O. Selskyi uchitel v Olonetskoj hubernyi: trud y sotsyalnyi oblyk. *Yz ystoriy russkoi yntellyphentsyi : sb. materyalov y statei k 100-letyiu so dnia rozhdeniia V. R. Leikynoi-Svyrskoi.* Sankt-Peterburh, 2003. S. 426–443. [in Russian].
- Instytut rukopysu NBU im. V. Vernadskoho (dali – IR NBUV) F. 2. Op. 3. Spr. № 4159 : Rakhunky na hroshi premialni za Istoriu Malorosii ta in. [in Ukrainian].
- IR NBUV F. 2. Op. 7. Spr. № 30459 : Papery shcho torkaiutsia vydn tvoriv i prodazhu yikh.
- IR NBUV Arkhiv M. Berezhkova. F. 23. Op. 1. Spr. № 7 : Shchodennyk. T. 1a. : Yiun 1876 – mart 1885 hh.
- IR NBUV Arkhiv K. Kushnira-Marchenko. F. 133. Op. 1. Spr. № 1 : Shchodennyk. T. 1 : 1892–1908 rr.
- Kasianov H. Ukrainska intelihientsiia na rubezhi XIX–XX st. : sotsialno-politychnyi portret. Kyiv, 1993. 176 s. [in Ukrainian].
- Kyevliany. 1897. № 355. S.6.
- Kistiakivskiy O. F. Shchodennyk : 1874–1885 : u 2 t. / uporiad. V. S. Shandra [ta in. ; vidp. red. I. L. Butych ; NAN Ukrainy, Arkheohrafichna komisiia, Instytut ukrainskoi arkheohrafii, Tsentralnyi derzh. istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi, Ukrainska pravnycha fundatsiia] T. 1 : 1874–1879. Kyiv : Naukova dumka, 1994. 645 s. [in Ukrainian].
- Koliada I. Ukrainska intelihientsiia v Rosii: suspilno-politychna ta sotsialno-kulturna diialnist (druha polovyna XIX – pochatok XX st.). Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2010. 400 s. [in Ukrainian].

- Leikyna-Svyrskaia V. Yntellyhentsyia v Rossyy vo vtoroi polovynе XX v. Moskva, 1981. 285 s. [in Russian].
- Marholys Yu. D., Tyshkyn H. A. Otchyzne na polzu, a rossyianam vo slavu : Yz ystoryy unyversytetskoho obrazovanyia v Peterburhe v XXVIII – nachale XIX v. Leninhrad, 1988. [in Russian].
- Marianenko O. I. Mynule ukrainskoho teatru. Kyiv : Mystetstvo, 1953. 184 s. [in Ukrainian].
- Marianenko O. I. Stsena, aktory, roli. Kyiv : Mystetstvo, 1964. 300 s. [in Ukrainian].
- Molchanov V. Zhyttievyi riven naselennia Ukrainy za chasiv P. Kulisha. *Volynski istorychni zapysky. Zbirnyk naukovykh statei*. T. 3. 2009. S. 12–26. [in Ukrainian].
- Molchanov V. Koruptsiia yak sotsialnyi chynnyk dobrobutu imperskoi administratsii u pidroziiskii Ukraini v XIX – na pochatku XX st. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatok XX st.* 2008. Vyp. 14. S. 247–267. [in Ukrainian].
- Petrovskiy H. Z revoliutsiinoho mynuloho. Moskva, 1958. 210 s. [in Russian].
- Ptukha M. V. Ocherky po ystoryi statystyky v SSSR : v 2 t. Moskva, 1959. T. 2. [in Russian].
- Sokolov K. Rossyiskaia yntellyhentsyia XVIII – nachala XX vv. : kartyna myray povsednevnost. Sankt-Peterburh : Nestor-Ystoryia. 2007. 510 s. [in Russian].
- Suchkov Y. Sotsyalnyi y dukhovnyi oblyk uchytelstva Rossyy na rubezhe XIX–XX vv. *Otechestvennaia ystoryia*. 1995. №. 1. S. 65–73. [in Russian].
- Shyp N. Yntellyhentsyia na Ukraine (XIX v.): istoryko-sotsyolohycheskyi ocherk. Kyev, 1991. 172 s. [in Russian].
- Yaremenko I. Zemske vchytelstvo ukrainy naperedodni ta v period pershoi svitovoi viiny: pravovyi status, sotsialnyi avtorytet ta oplata pratsi. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2014. № 23. S. 255–267. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції 1 червня 2019 р.